

NUTULAULUDE RAAMAT

BIBLIOTHECA MEDIAEVALIS

SARJA KOLLEGIUM:

Meelis Friedenthal (Uppsala Ülikool)

Tiina Kala (Tallinna Linnaarhiiv, Tallinna Ülikool)

Marju Lepajõe (Tartu Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Nareki Grigor

NUTULAULUDE RAAMAT

Vanaarmeenia keelest tõlkinud ja
kommenteerinud Peeter Volkonski

TLÜ Kirjastus

Tallinn 2017

Bibliotheca MEDIAEVALIS

Bibliotheca Mediaevalis

Nareki Grigor

Nutulaulude raamat

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Toimetanud ja korrektuuri lugenud Madis Kolk

Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso

Sarja makett: Rakett

Autoriõigus (tõlge, saatesõna): Peeter Volkonski, 2017

Autoriõigus (järelsõna): Alar Laats, 2017

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2017

ISSN 2228-0553

ISBN 978-9985-58-841-3

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Peeter Volkonski. Saateks.	7
Nareki Grigor. Nutulaulude raamat.	23
Alar Laats. Armeenia kristlus.	187
Kirjandus.	223

SAATEKS

Minu esmatutvus Nareki Grigoriga, 10. sajandi mungaga, keda on nimetatud armeenia esimeseks tõeliseks poeetikaks, sai alguse täpselt nelikümmend aastat tagasi, 1977. aastal, kui tegime koos helilooja ja muusikateadlase Leo Normetiga tollases Stereoraadios saatesarja „Maailma rahvad muusikas“. Minu ülesanne saadete ettevalmistamisel oli otsida välja näited vastavate rahvaste muinasjuttudest ja kirjandusest ning need tõlkida. Kui jõudsime järjega Armeeniani, avastasin Tallinnas Kreutzwaldi-nimelise raamatukogu kataloogis Naum Grebnevi venekeelse tõlkevaliku – Grigor Narekatshi „Luuletused: Nutulaulude raamat (katkendeid)“.¹ Tõlkinud saate jaoks mõned tekstinäited, imetlesin algul, kui toredad vene luuletused need on ja kui huvitav, et 10. sajandi Armeenias kirjutati selliseid Puškini-laadseid värse. Mingid kahtlused aga siiski tekkisid. Need leidsid kinnitust, kui ühel Armeenia-reisil õnnestus osta Manuk Abeghjani „Vana-armeenia kirjanduse ajaloo“ I köide.² Sain teada, et lisaks põhiteosele, „Nutulaulude raamatule“, on Grigor kirjutanud hulgaliselt teoloogilisi

¹ Григор Нарекаци, Стихи: Книга скорбных песнопений (отрывки). (Избранная армянская лирика.) Ереван: Айастан 1969 (= Grigor 1969).

² Манук Абебян, История древнеармянской литературы, т. I. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР 1975; II kd. ei ilmunudki.

traktaate, panegüürikaid, hümnid (*gandž'e*) ja lihtsalt luuletusi (*tagh'e*) ning et tollane armeenia kirjandus oli tugeva araabia kirjanduse mõju all. Luule puhul tähendas see teinekord võimalikult keerulist ja isegi arusaamatut väljendusviisi. Seetõttu tuleb ka Grigori „Nutulaulude raamatus“ ette nii kristallselgeid kohti kui ka löike, mis on nii segased, et nende tähenduse üle vaieldakse siia maani.

Esimest korda nägin Grigori laulude vana-armeenia keelset teksti Grebnevi tõlgete uues täiendatud väljaandes (Grigor 1977a), kus oli ka professor Levon Mkrtitšjani põhjalik eessõna. Kuna aga raamat oli originaali armeeniakeelse rööptekstiga, siis torkas kohe silma: 1) erinevus värsiridade arvus; 2) originaalis ei paistnud olevat riime.

Uurijate töödes ja järgmistes tõlgetes avanesid pidevalt uued küljed ja varjundid. Kõige suuremaks inspiratsiooniallikaks ja hiljem ka abiliseks kujunes Margarita Darbinjan-Melikhjani ja Lena Hanlarjani kommenteeritud tõlge koos Sergei Averintsevi eessõnaga 1988. aastast.³ Samuti aitasid edasi kaks uut vene nn poetilist tõlget⁴ ning kaks prantsuse ja kaks inglise kommenteeritud tõlget.⁵

Kuigi Grigoril ei ole kindlat meetrikat, on rütmil ometi suur tähtsus – ta ise nimetas neid palveid lauludeks (*jerg*).

³ Григор Нарекаци, Книга скорбных песнопений. Перевод с древнеармянского и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян и Л. А. Ханларян. Вступительная статья С. С. Аверинцева. Москва : Наука 1988 (= Grigor 1988).

⁴ Vt Grigor 1984; Grigor 1985b.

⁵ Grigor 2000; Grigor 2012; Grigor 1977b; Grigor 2002.

„Nutulaulude raamatu“ I peatüki algus 1173. aasta käsikirjas

Tõlkides kujunes ajapikku iseenesest loomulikuks, et selliseid meetrikata värssse võiks eesti keeles kõige sobivamalt edasi anda daktül, mis lisab tekstile arhailisuse hõngu. Huvitaval moel selgus, et sama ajaperioodi ladinakeelsed teoloogilised jm teadustekstid keskaegses Euroopas olid sageli samuti korrastatud just daktülitesse, ent siinse tõlke puhul on see juhuslik kokkusattumus, mis on alles hiljem omandanud mõtte.

Grigori originaaltekst säilinud ei ole. Kasutada on ainult ümberkirjutused, mida on üle 200 (kõige varasemad 12. sajandist) ja mis värssidesse jagatud ei ole. Alates Hakop Naljani toimetatud trükiväljaandest (Konstantinopol 1745 = Naljan 1745) kuni Gabriel Avetikjani toimetatud väljaandeni (Veneetsia 1827 = Avetikjan 1827) ei muratud teksti värssideks. Hilisemates trükivariantides on seda murdmist aga tehtud mitmel erineval moel. Kuni 1985. aastani on kõik tõlkijad aluseks võtnud Buenos Aireses 1948. aastal ilmunud piiskop Garegini tõlke uusarmeenia keelde ja tema jagamisviisi värssidesse ja alapeatükkidesse ehk paragrahvidesse. Sellest lähtusid ka mitmed hilisemad teose uusarmeenia keelde tõlkijad, näiteks Vazgen Gevorgjan ja Mkrtitšh Heranjan.

Kuna tuli valida üks alusväljaanne, tundus siiski kõige õigem lähtuda viimasest akadeemilisest, 1985. aastal Jerevanis ilmunud kommenteeritud tekstikriitilisest väljaandest (toim. Poghos Hatšhatrjan ja Aršaluis Ghazinjan),⁶

⁶ Grigor 1985a.

mille koostajad on läbi töötanud ja omavahel võrrelnud 61 käsikirja. Seetõttu ei lange käesoleva tõlke ridade ega ka alapeatükkide arv varasemate väljaannetega tihti kokku.

Tõlge ei taotle teaduskriitilist täpsust: originaali rütmi ei ole säilitatud üks-ühele. Ent lähtutud on siiski põhimõttest, et tekst oleks skandeeritav. See on pigem poeetiline tõlge, milles püütakse edasi anda eelkõige Grigori surematu teose hõngu.

Elukäik

Nareki Grigori elust on vähe teada. Isegi tema eluaastad (951–1003) on kokkuleppelised.⁷ Tema isa Hosrov, kellest sai hiljem piiskop, pani pärast naise surma väikese Grigori koos venna Jovhannesiga Nareki kloostrisse, mis oli rajatud 935. aastal (hävitati I maailmasõja ajal türklaste poolt) ja jäi Vani järvest 4 kilomeetrit lõuna poole. Klooster oli tuntud oma erudeeritud kirjameeste ja oivaliste lauljate poolest, kes muutsid sealse liturgia erakordselt kauniks. Kloostriülem oli poiste emapoolne vanaonu Anania, oma aja tunnustatud õpetlane ja teoloog. Temalt on teada kaks poleemilist traktaati ning 8-osaline jutlustesari, mis on pühendatud piiskop Hhatšhikile, armeenlaste tulevasele katoolikosele (973–992). Jutlused on munkadele mõeldud lühikesed traktaadid, milles räägitakse pisaratest, kannatlikkusest, mõtete juhtimisest, alandlikkusest, palvest, ajalikust maa-

⁷ Jean Mécérian on seisukohal, et Grigori eluaastad olid pigem u 944 – u 1010 – vt Grigor 2000, préface.

ilmast jne. Anania töötas välja teatud askeesimeetodi, kuigi lähtudes selgesti munkluse traditsioonilistest alustest, eriti püha Basileiose reeglist.⁸ Pühaduseni jõudmiseks peab hing end puhastama, harjutades maailmast loobumist, pihtides oma vigu, kahetsedes pattu ja valades pisaraid, elades alandlikku ja palvetamisele pühendatud elu. Praktika, mis sisaldab pihtimist, itkemist ja pisaraid, meenub ka Grigori „Nutulaule“ lugedes. Ehkki Anania töödes kaalub õpetlik eesmärk selgelt üles kõik kirjanduslikud kaalutlused, tuletab mõne tema traktaadi poeetiline stiil kummalisel kombel samuti meelde „Nutulaulude“ kujundeid, pilte ja rütmi. Terve Grigori elu mööduski Nareki kloostris, kus ta alguses õppis ja pärast mungaks pühitsemist ise õpetas. Tema päevad ja ööd möödusid lakkamatult palvetades ja lugedes, mistõttu kloostrikaaslased teda „virgeks“ kutsusid (mida tema nimi kreeka keeles tähendabki).

Millise hariduse Grigor kloostris sai, näitavad väga täpselt tema teosed. Isa Jean Mécérian kirjutab oma eessõnas „Nutulaulude“ prantsuskeelsele tõlkele: „Retoorikas, grammatikas, prosoodias, erinevate stiilide tabamises, sõnaosavuses pole tema jaoks saladusi. Tugev kujutlusvõime, teadmisanuline vaim ja terav tundlikkus võimaldasid tal kujuneda suureks kirjanikuks, suureks poeediks, keda on kutsutud Armeenia Pindaroseks, heaks oraatoriks. Ta on pühakirja nii sügavalt omaks võtnud, et tema palved

⁸ Basileiose reegli kohta põhjalikumalt vt: Stefanus, Kõrbeisade vaimsus: katsumus kogu eluks (Ajalugu ja teoloogia 2). Tallinn: Püha Platoni Õigeusu Teoloogia Seminar 2008, lk 41–42 ja *passim*.

Nareki Grigor. Grigor Mlitšetshi illustratsioon 1173. aasta käsikirjast

meenutavad piiblitsitaatidest ja -vihjetest kirendavat lillepeenart. Filosoofilisel tasandil tuleb tema teostes ilmsiks peen, avatud, ühtaegu intuiitiivne ja realistlik vaim. [...] Ta oli lugenud paljude kirikuisade teoste tõlkeid armeenia keelde (püha Eirenaios, Kaisarea Eusebios, püha Basileios, püha Gregorios Nyssast, püha Gregorios Nazianzosest, Johannes Kuldsuu (Chrysostomos), Jeruusalemma püha Kyrillos, Afrahat, Süüria püha Efraim jne), samuti armeenia kirikuisade töid. [...] Lisaks ilmneb Grigori palvetest, et ta pidi täiendama oma teadmisi arhitektuuri, matemaatika, astronoomia, meditsiini, kreeka keele ja isegi merenduse alal.

Ent mis peamine – Anania valmistas oma õpilast ette religioosseks eluks Basileiose reegli põhimõtteid järgides ning pingsaks vaimseks eluks, mis viis ta kõrgete müstiliste kogemusteni. Just see on andnud Grigori teostele suurima väärtuse. Ta ei ole ranges mõttes didaktiline teoloog ega ka mitte puhas poeet, vaid pigem hiilgava luuleandega õnnistatud vaimulik.“ (Grigor 2000, préface) Kuigi ortodoksid püüavad näha temas õigeusklikku, katoliiklased katoliiklast, paljud uurijad eesotsas Hratšhja Thamrazjaniga (Thamrazjan 2011) puhast neoplatoonikut, on kõik ühel meelel, et tegemist on müstikuga. Tema teostes ei väljendu mitte niivõrd õpetus kui vaimsus ehk nagu on märkinud Aršaluis Ghazinjan: Narekatshid on lihtsam tunda, kui tõlgendada.

Kuid tema maine ja uuendusmeelsus äratasid mõningates kaasvendades kadedust – piiskoppidele ja valitsejatele esitati kaebus, et Nareki Grigor on *tsaith* – ehkki selle sõna

etümoloogia pole päris selge, pole vähimatki kahtlust selle tähenduses: Grigori peeti ketseriks.⁹

Selle kohta jutustatakse Armeenia pühakutekalendris legend: piiskopid ja valitsejad saatsid endale ustavatest inimestest koosneva delegatsiooni Grigori juurde, et tuua ta nende kohtu ette oma usust aru andma. Saadikud jõudsid Narekki, Grigor sai nende kavatsusest aru ja tegi ettepaneku: „Istume korraks enne teeleminekut lauda.“ Ta lasi küpetada kaks tuvi ja asetask need külaliste ette lauale. Kuid oli reede. Külalised olid nõrдинud ja veendusid veel enam, et kaebused Grigori ketserluse kohta vastasidki tõele. Niisiis pärisid nad temalt: „Isa, kas siis täna pole reede?“ Pühak tegi näo, nagu oleks ta nädalapäeva unustanud, ning kostis: „Andestust, mu vennad.“ Siis lausus ta tuvidele: „Tõuske üles ja minge tagasi oma puuri, sest täna on paastupäev.“ Ja linnud ärkasidki ellu, neile kasvasid uued suled ning nad lendasid minema. Seda nähes langesid saadikud pühaku jalge ette ja palusid temalt andestust. Tagasi jõudes jutustasid nad sellest imest neile, kes olid neid Grigori juurde läkitanud. Valitsejaid ja piiskoppe haaras siis hirm ja nad jäid vakka.

Kuigi enamik uurijaid on seisukohal, et Grigorile heideti ette sümpaatiat tondrakilaste vastu,¹⁰ arvab professor Sergei Averintsev, et „roomlaseks ja usutaganejaks“ nime-

⁹ Jean Mécérian, S. J., *La Vierge Marie dans la littérature médiévale de l'Arménie*. Beirut 1954, 9 (viidatud Mécériani kaudu – Grigor 2000, préface).

¹⁰ Vt lähemalt lk 197 „Armeenia kristlikud dissidendid“.

tades süüdistati teda pigem läheduses Bütsantsi kirikule, s.o diofüsiitidele, ja viitab seejuures armeenia hagiograafia-tele, kus on ära mainitud nii poleemika tondrakilastega kui ka tema seisukoht kirikuvaidluste ajal – pühak ei asunud kummalegi poolele, vaid kutsus üles leppimisele ning elama armastuses ja üksmeeles.

Kui Grigor oli andnud mungatöötuse, pühitseti ta preestriks. Temast sai omakorda teiste munkade õpetaja ja juhendaja (*vardapet*) Nareki kloostri. Ta elas seal alandlikku ja jumalakartlikku elu, milles töö vaheldus palvetamisega. Kuuldused Grigori suurtest teadmistest ja pühast eluviisist levisid juba tema eluajal kogu Armeenias. Piiskopid tellisid temalt traktaate ja panegüürikaid, kuningad piiblisletusi, rahvas palveid ja hümne, mungad palveraamatu. Grigor tuli neile palvetele lahkelt vastu.

Alates hetkest, mil ta elavate kirjast lahkus, osutab õnnis Grigor, keda Lamroni püha Nerses (Kiliikia Tarsose piiskop, 1153–1198) on nimetanud „kehasse rüütatud inglisk“, erakordseid teeneid neile, kes seda temalt paluvad.

Tänapäeval kuulub Grigor Armeenia kiriku kanoniseeritud pühakute hulka, kelle mälestuspäev on 25. veebruar.

Teosed ja „Nutulaulude raamat“

Püha Grigori kirjandusliku pärandi moodustavad teoloogilised traktaadid (sh siiani üheks parimaks peetav „Ülemlaulu“ tõlgendus), panegüürikad, hümnid ja laulud (*gandz'id* ja *tagh'id*) ning poemiks kutsutav „Matean

Nareki Grigor. Grigor Mlitšetshi illustratsioon 1173. aasta käsikirjast

voghberguthean“ – „Nutulaulude raamat“. Seda teost on nimetatud mitmeti – „Raamat“, „Palveraamat“, „Narek“ jt. *Matean voghberguthean* on mitmetähenduslik väljend, mida võib tõlkida nii „Nutulaulude raamatuks“ kui ka „Traagiliseks raamatuks“ või lausa tragöödiaks. Tõlkes jäin siiski esimese variandi juurde, kuna näiteks Jeremija nutulaul on armeenia keeles *Voghb Jeremijaji*.

Narekatshi lõpetas „Nutulaulude raamatu“, mida ta ise müstikuna nimetab „Kõnelusteks Jumalaga südame põhjast“, arvatavalt aastal 1002, seega vahetult enne surma. Trükkituna ilmus raamat esmakordselt 1673. aastal Marseilles. Armeenlastele on „Narek“, nagu teost rahva seas kutsutakse, Piibli järel tähtsuselt teine raamat, millel usutakse olevat ka tervendav mõju, mistõttu hoiavad tõbised teda magades padja all ning teatud peatükke loetakse ette haigevoodi kõrval. Iga armeenia perekond on tahtnud endale koju selle imettegeva raamatu eksemplari. 19. sajandi lõpuni oli koolides tavaks anda kõige tublimatele õpilastele Nareki raamat pärast seda, kui õpilased olid tähestiku selgeks saanud ja psalme lugenud. Õpilased lugesid „Nutulaulude raamatut“ ja õppisid terveid peatükke pähe.

Poemis on 95 peatükki ehk palvet ehk laulu, mis on erineva pikkusega ja jaotuvad omakorda paragrahvideks (kõige pikemas neist on paragrahve isegi 24, enamasti aga 3–4), nagu eespool märgitud. Käsikirjades selline jaotus puudus, see teostati ühes esimestest trükiversioonidest, kus oli kokku 367 paragrahvi. Väljaandja olevat võtnud jaotuse aluseks päevade arvu aastas, kuid ta eksis arvuga, isegi kui

pidada silmas liigaastat. 1985. aasta akadeemilises väljaandes on paragrahve 454.

Kõik palved peale 92. palve algavad sõnadega: „Kõnelus Jumalaga südame põhjast“. Alates 2. palvest seisavad iga palve ees sõnad: „Selle sama virge veel üks korduvate oietega lisandus palvele armu heita“.

Mõned Grigori palved on Armeenia kirik võtnud oma liturgiasse: 33. palve §-d 3 ja 4 (milles pöördutakse Püha Vaimu poole), on liidetud missapalvete hulka, sissejuhatuseks Püha Ohvri pühitsemisele. 12. palve § 3 ja 41. palve on paigutatud breviaari ööpalvesse. 18. palve on kohandatud haigete juures lugemise rituaaliks.

„Nareki“ esmatutvustuseks eesti keeles¹¹ on valitud 41 peatükki, mis ridade arvult moodustab umbes kolmandiku tervikust. Valik on tehtud kolmel alusel: 1) valitud on laulud, mis on tekstikriitiliselt puhtamalt säilinud, st ilma suurte erinevusteta käsikirjades, mis vajaksid pikemaid lugemivaliku põhjendusi; 2) laulud, mis ei ole teoloogiliselt nüanssidelt väga koormatud, mis nõuaksid samuti seletusi; 3) valik peaks iseloomustama Grigori laule võimalikult mitmekülgselt: nii traagikat, lootusetust kui ka lootust, et pääsemine, lunastus ja Jumala arm on võimalik.

Piiblisitaadid ja -viited on püütud võimalikult täpselt fikseerida, võrreldes läbi varasemad Grigori väljaanded. Eesti vastete puhul on arvestatud nii 1939. aasta Suure

¹¹ Ühe laulu tõlge siinsest väljaandest on varem ilmunud: Grigor Narekatshi, Kõnelus Jumalaga südame põhjast, III. – Akadeemia 2013, 7, 1175–1182 (= Grigor 2013).

Piibli kui ka praeguse nn kokkuleppepiibliga, nagu see on avaldatud internetis aadressil piibel.net.

Tõlkija sügav tänu kuulub Jerevani Ülikooli professorile Norajr Poghosjanile, kes oli kogu tööperioodi jooksul hindamatuks konsultandiks. Tuhandest olgu tänatud ka Marju Lepajõe, Anu Põldsam, Amar Annus, Meelis Kubits, Meelis Asi, Rein Pokla, Mirjam Lepikult, Sakarias Jaan Lepik, Reet Rimmel, Brigitta Davidjants, Gohar Dilanjan ja Albina Muradjan, kes igäüks omal moel nõu ja jõuga abiks olid!

Peeter Volkonski

Nareki Grigor.
Grigor Mlitšetshi illustratsioon
1173. aasta käsikirjast